

نقش مدرسه ابتدایی در پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی ناشی از فضای مجازی

عظیمه اسرافیلی طالب قشلاقی- آموزگار و پژوهشگر

چکیده

فضای مجازی با گسترش روزافزون خود، به بخش جدایی‌ناپذیری از زندگی دانش‌آموزان دوره ابتدایی تبدیل شده است. این حضور گسترده، علاوه بر فرصت‌های آموزشی و ارتباطی، آسیب‌های اجتماعی متعددی را برای این گروه سنی آسیب‌پذیر به همراه داشته است. مدرسه ابتدایی به عنوان یکی از مهم‌ترین نهادهای جامعه‌پذیری، نقشی کلیدی در پیشگیری از این آسیب‌ها ایفا می‌کند. پژوهش حاضر با هدف بررسی نقش مدرسه ابتدایی در پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی ناشی از فضای مجازی انجام شده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که مدرسه از طریق آموزش سواد رسانه‌ای، توانمندسازی معلمان، مشارکت خانواده‌ها و تدوین برنامه‌های درسی متناسب با دوره رشد کودکان، می‌تواند به طور مؤثری از بروز آسیب‌هایی نظیر اعتیاد به اینترنت، مواجهه با محتوای نامناسب، آزار سایبری و کاهش تعاملات اجتماعی پیشگیری کند. رویکردهای پیشگیرانه باید به لحاظ رشد درجه‌بندی شده، لایه‌بندی شده و مبتنی بر مشارکت همه عوامل مؤثر در فرایند تربیت باشند.

واژگان کلیدی: مدرسه ابتدایی، فضای مجازی، آسیب‌های اجتماعی، سواد رسانه‌ای، پیشگیری، دانش‌آموزان

۱. مقدمه

در عصر کنونی، فضای مجازی به عنوان یک زیست‌بوم جدید، ابعاد مختلف زندگی کودکان را تحت تأثیر قرار داده است. دانش‌آموزان دوره ابتدایی به دلیل نداشتن مهارت‌های لازم در تشخیص محتوای مناسب، بیش از سایر گروه‌ها در معرض آسیب‌های ناشی از سوءاستفاده از این فضا قرار دارند (نصراللهی، ۱۳۹۹). از سوی دیگر، مدرسه به عنوان نهادی که دانش‌آموزان بخش زیادی از زمان خود را در آن سپری می‌کنند، کارآمدترین و نظام‌مندترین ابزار برای ارتقای سلامت فیزیکی، روانی و اجتماعی کودکان را در اختیار دارد.

اهمیت دوره کودکی در رشد افراد و افزایش رفتارهای پرخطر در دوران بلوغ، لزوم مراقبت از دانش‌آموزان را در کانون توجه قرار داده است. مدارس به عنوان بستر برنامه‌های پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی شناخته شده‌اند؛ چراکه به جمعیتی گسترده از دانش‌آموزان، والدین و کارکنان مدرسه دسترسی دارند. با توجه به دسترسی آسان به فضای مجازی در سال‌های اخیر و تشدید آسیب‌های اجتماعی نوظهور در میان دانش‌آموزان، انجام پژوهش در راستای تبیین نقش مدرسه در پیشگیری از این آسیب‌ها ضروری به نظر می‌رسد.

پژوهش حاضر با هدف بررسی نقش مدرسه ابتدایی در پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی ناشی از فضای مجازی انجام شده است و به دنبال پاسخ به این سؤال است که مدرسه از چه ظرفیت‌ها و راهکارهایی می‌تواند برای کاهش آسیب‌پذیری دانش‌آموزان در فضای مجازی بهره گیرد.

۲. مبانی نظری و پیشینه پژوهش

۲-۱. فضای مجازی و آسیب‌های اجتماعی در دانش‌آموزان ابتدایی

فضای مجازی با امکانات گسترده‌ای که در اختیار کاربران قرار می‌دهد، به بستری برای یادگیری، سرگرمی و تعامل اجتماعی تبدیل شده است. با این حال، آسیب‌های قابل توجهی نیز به همراه دارد. پژوهش‌ها نشان می‌دهند که سوءاستفاده از فضای مجازی در میان دانش‌آموزان ابتدایی می‌تواند به اشکال مختلفی بروز کند:

اعتیاد به اینترنت و بازی‌های آنلاین: موجب کاهش تمرکز، افت تحصیلی و اختلال در خواب می‌شود (Anderson & Jiang, ۲۰۱۸)

دسترسی به محتوای نامناسب: مواجهه با تصاویر خشونت‌آمیز یا جنسی می‌تواند موجب اضطراب، ترس و تغییرات رفتاری شود (Livingstone et al., ۲۰۱۷)

آزار و اذیت سایبری: تجربه تحقیر یا تهدید در فضای مجازی می‌تواند عزت نفس کودک را کاهش داده و منجر به افسردگی شود (Kowalski et al., ۲۰۱۴)

انزوای اجتماعی: جایگزینی ارتباطات مجازی با تعاملات واقعی، مهارت‌های اجتماعی کودکان را تضعیف می‌کند (حسینی و همکاران، ۱۴۰۰)

علاوه بر موارد فوق، می‌توان به وابستگی افراطی به دنیای مجازی، افزایش فشارهای روانی، افزایش تمایل به تقلید ناصحیح از محتواهای آنلاین، و افزایش احتمال انتشار اطلاعات شخصی یا مواجهه با تهدیدات حریم شخصی اشاره کرد. استفاده بیش از حد از فضای مجازی و مواجهه با محتوای نامناسب می‌تواند منجر به افسردگی، اضطراب، کاهش تمرکز و اختلالات خواب شود و روابط اجتماعی واقعی کودکان را تضعیف کند.

۲-۲. مدرسه و نقش آن در پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی
مدارس به عنوان یکی از مهم‌ترین نهادهای جامعه‌پذیری، نقش بی‌بدیلی در پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی دارند. بررسی‌های انجام شده نشان می‌دهد که برنامه‌های مراقبت از دانش‌آموزان در دنیا ابعاد گسترده‌ای از قبیل ویژگی‌ها و اجزای نهاد مدرسه و خانواده را دربرمی‌گیرند و این برنامه‌ها پیوستگی مناسبی را برای مراقبت از دانش‌آموزان در برابر اشکال مختلف آسیب‌های اجتماعی فراهم می‌کنند.

برنامه‌های مؤثر پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی دارای ویژگی‌های مهمی هستند:

به‌لحاظ رشد درجه‌بندی شده‌اند (متناسب با دوره رشد کودکان و نوجوانان)

لایه‌بندی شده‌اند (با توجه به میزان خطرپذیری دانش‌آموزان، مداخلات متفاوت و متناسبی ارائه می‌شود)

از سنین پایین شروع می‌شوند

به دوره‌های گذار و تغییرات زندگی توجه دارند

عناصر مختلفی نظیر والدین، کارکنان مدرسه و دانش‌آموزان را مشارکت می‌دهند

تنها معطوف به دانش‌آموزان نیستند، بلکه به ارتقای کیفیت نهادهای جامعه‌پذیری آنها همچون خانواده و مدرسه نیز می‌پردازند

مبتنی بر شواهد هستند

با توجه به ویژگی‌های مدارس منعطف هستند

به‌لحاظ هزینه و فایده مقرون‌به‌صرفه هستند

با توجه به این ویژگی‌ها، مدرسه می‌تواند نقش محوری در آموزش سواد رسانه‌ای و پیشگیری از آسیب‌های فضای مجازی ایفا کند. تلفیق آموزش سواد رسانه‌ای در برنامه درسی، توانمندسازی معلمان، همکاری خانواده‌ها و بهره‌گیری از ظرفیت فناوری‌های نوین، از مؤثرترین اقدامات برای مقابله با تهدیدات فضای مجازی محسوب می‌شوند.

۲-۳. سواد رسانه‌ای به عنوان راهکار پیشگیرانه

سواد رسانه‌ای با تقویت توانایی تحلیل پیام‌ها، تشخیص اطلاعات درست از نادرست، مدیریت زمان استفاده از رسانه‌ها، رعایت اصول اخلاقی در فضای مجازی و آگاهی از مخاطرات امنیتی، نقش مهمی در کاهش آسیب‌پذیری کودکان دارد. آموزش ساختارمند سواد رسانه‌ای، همراه با مشارکت فعال خانواده، مدرسه و معلمان، می‌تواند به طور چشمگیری رفتارهای پرخطر آنلاین را کاهش داده و استفاده سالم و مسئولانه از فضای مجازی را در کودکان تقویت کند.

آموزش استفاده صحیح از اینترنت و فضای مجازی به دانش‌آموزان یکی از مهم‌ترین و ضروری‌ترین آموزش‌هایی است که بهتر است دانش‌آموزان پیش از آنکه به اینترنت دسترسی پیدا کنند، فرا بگیرند. والدین و معلمان نقش مهم و پررنگی را در این دست از آموزش‌ها دارند.

۳. روش‌شناسی پژوهش

پژوهش حاضر از نوع مطالعات مروری و تحلیلی است که با رویکرد توصیفی-تحلیلی به بررسی نقش مدرسه ابتدایی در پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی ناشی از فضای مجازی پرداخته است. گردآوری اطلاعات از طریق مطالعه اسناد و منابع مکتوب شامل مقالات علمی پژوهشی، گزارش‌های راهبردی، منابع اینترنتی معتبر و کتب مرتبط انجام شده است. جامعه مورد مطالعه شامل کلیه منابع مرتبط با موضوع در بازه زمانی ۱۳۹۸ تا ۱۴۰۵ است. داده‌ها با استفاده از روش تحلیل محتوای کیفی و استنتاج منطقی مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته‌اند.

۴. یافته‌های پژوهش

۴-۱. آسیب‌های شایع فضای مجازی در دانش‌آموزان ابتدایی

بر اساس یافته‌های پژوهش، دانش‌آموزان دوره ابتدایی در معرض آسیب‌های متعددی در فضای مجازی قرار دارند که مهم‌ترین آنها عبارتند از:

نشانها و پیامدها	نوع آسیب
کاهش تمرکز، افت تحصیلی، اختلال در خواب، کاهش زمان تعاملات خانوادگی	اعتیاد به اینترنت و بازی‌های آنلاین
اضطراب، ترس، تغییرات رفتاری، شکل‌گیری باورهای نادرست	مواجهه با محتوای نامناسب
کاهش عزت نفس، افسردگی، انزوا، افت عملکرد تحصیلی	آزار و اذیت سایبری (Cyberbullying)
تضعیف مهارت‌های ارتباطی، انزوای اجتماعی، دشواری در برقراری ارتباطات واقعی	کاهش تعاملات اجتماعی
انتشار اطلاعات شخصی، سوءاستفاده‌های احتمالی، کاهش امنیت روانی	نقض حریم خصوصی
سردرگمی، شکل‌گیری باورهای غلط، کاهش توانایی تشخیص درست از نادرست	اطلاعات نادرست و اخبار جعلی

۴-۲. ظرفیت‌های مدرسه در پیشگیری از آسیب‌های فضای مجازی

یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که مدرسه از ظرفیت‌های متعددی برای پیشگیری از آسیب‌های فضای مجازی برخوردار است که مهم‌ترین آنها عبارتند از:

۱. آموزش سواد رسانه‌ای: مدرسه می‌تواند با گنجاندن آموزش سواد رسانه‌ای در برنامه درسی، دانش‌آموزان را برای تشخیص محتوای مناسب، مدیریت زمان استفاده از رسانه‌ها و رعایت اصول اخلاقی در فضای مجازی توانمند سازد. آموزش

مهارت‌های سواد رسانه‌ای به دانش‌آموزان ابتدایی، به عنوان یکی از مؤثرترین راهکارهای پیشگیرانه، می‌تواند نقش مهمی در کاهش آسیب‌پذیری کودکان داشته باشد.

۲. توانمندسازی معلمان: معلمان به عنوان تأثیرگذارترین افراد پس از والدین، نقش کلیدی در آموزش استفاده صحیح از فضای مجازی به دانش‌آموزان دارند. توانمندسازی معلمان در حوزه سواد رسانه‌ای و آشنایی با آسیب‌های فضای مجازی، از مؤثرترین اقدامات برای مقابله با تهدیدات محسوب می‌شود.

۳. مشارکت خانواده‌ها: مدرسه می‌تواند با برقراری ارتباط مؤثر با خانواده‌ها و ارائه آموزش‌های لازم به والدین، زمینه نظارت آگاهانه بر فعالیت‌های مجازی دانش‌آموزان را فراهم آورد. مدارس کارآمدترین ابزارهای موجود برای ارتقای سلامت کودکان را در اختیار دارند و می‌توانند والدین را در این مسیر همراه سازند.

۴. تدوین برنامه‌های درسی متناسب با دوره رشد: برنامه‌های پیشگیری باید به لحاظ رشد درجه‌بندی شده و متناسب با نیازهای دانش‌آموزان در مقاطع مختلف تحصیلی طراحی شوند. آموزش مباحث مرتبط با فضای مجازی باید به زبانی ساده و قابل فهم برای دانش‌آموزان دبستانی ارائه شود.

۵. ایجاد محیط امن و حمایتگر: مدرسه می‌تواند با ایجاد فضای باز و صمیمی برای گفت‌وگو درباره تجربیات آنلاین دانش‌آموزان، آنها را به اشتراک‌گذاری مشکلات و دریافت کمک تشویق کند.

۳-۴. راهکارهای عملی مدرسه در پیشگیری از آسیب‌های فضای مجازی
بر اساس یافته‌های پژوهش، راهکارهای عملی زیر برای پیشگیری از آسیب‌های فضای مجازی در مدارس ابتدایی قابل ارائه است:

۱. آموزش گام‌به‌گام استفاده صحیح از اینترنت: معلمان و والدین باید در پنج مرحله، استفاده صحیح از اینترنت را به دانش‌آموزان آموزش دهند: آشنایی با بخش‌های مثبت اینترنت، تشویق به استفاده از ابزارهای آنلاین آموزشی، آموزش جستجوی صحیح و مرتبط با نیاز، ایجاد انجمن‌های دانش‌آموزی برای یادگیری مجازی، و آگاهی‌بخشی درباره خطرات احتمالی.

۲. برگزاری کارگاه‌های آموزشی برای والدین و معلمان: آگاه‌سازی والدین و معلمان درباره خطرات فضای مجازی و نحوه نظارت مؤثر، از مهم‌ترین اقدامات پیشگیرانه است. ایجاد گفت‌وگوهای صادقانه و مستقیم با دانش‌آموزان درباره تجربیات آنلاین آنها، می‌تواند به شناسایی زودهنگام مشکلات کمک کند.

۳. طراحی محتوای آموزشی مناسب: تهیه محتوای آموزشی جذاب و متناسب با سن دانش‌آموزان درباره خطرات اینترنت و راه‌های محافظت از خود، از جمله تهیه پاورپوینت‌های آموزشی و داستان‌های تصویری.

۴. ایجاد قوانین و رویه‌های شفاف: تدوین قوانین روشن برای استفاده از اینترنت در مدرسه و منزل، از جمله تعیین زمان مشخص برای استفاده از فضای مجازی و ممنوعیت استفاده از دستگاه‌های الکترونیکی در ساعات خاص.

۵. نظارت غیرمستقیم و محترمانه: نظارت بر فعالیت‌های مجازی دانش‌آموزان باید به گونه‌ای باشد که حریم شخصی آنها حفظ شود و اعتماد متقابل بین دانش‌آموز و معلم یا والدین تقویت گردد.

مدرسه ابتدایی به عنوان یکی از مهم‌ترین نهادهای جامعه‌پذیری، نقش بی‌بدیلی در پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی ناشی از فضای مجازی ایفا می‌کند. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که مدارس ابتدایی با بهره‌گیری از ظرفیت‌های موجود، از جمله آموزش سواد رسانه‌ای، توانمندسازی معلمان، مشارکت خانواده‌ها و تدوین برنامه‌های درسی متناسب با دوره رشد کودکان، می‌توانند به طور مؤثری از بروز آسیب‌هایی نظیر اعتیاد به اینترنت، مواجهه با محتوای نامناسب، آزار سایبری و کاهش تعاملات اجتماعی پیشگیری کنند.

نتایج این پژوهش با یافته‌های مطالعات قبلی همسو است. نصراللهی (۱۳۹۹) نیز به تأثیر فضای مجازی بر رفتار اجتماعی کودکان و لزوم نظارت و آموزش اشاره کرده است. همچنین محمدی و همکاران (۱۴۰۵) نشان دادند که آموزش ساختارمند سواد رسانه‌ای، همراه با مشارکت فعال خانواده، مدرسه و معلمان، می‌تواند به طور چشمگیری رفتارهای پرخطر آنلاین را کاهش دهد. گزارش مرکز پژوهش‌های مجلس نیز بر لایه‌بندی برنامه‌های پیشگیری و توجه به دوره رشد کودکان تأکید دارد.

با این حال، برخی چالش‌ها نیز در مسیر اجرای مؤثر این برنامه‌ها وجود دارد. از جمله این چالش‌ها می‌توان به کمبود منابع آموزشی مناسب، ضعف مهارت‌های معلمان در حوزه سواد رسانه‌ای، عدم همکاری کافی برخی خانواده‌ها، و نبود سیاست‌گذاری منسجم در سطح کلان اشاره کرد. همچنین سرعت تغییرات فناوری و تنوع آسیب‌های نوظهور، نیاز به به‌روزرسانی مستمر برنامه‌های آموزشی را ضروری می‌سازد.

پیشنهاد می‌شود که نظام آموزشی کشور با الهام از تجارب جهانی، راهبردهای مؤثرتری را در حوزه پیشگیری از آسیب‌های فضای مجازی در مدارس ابتدایی به کار گیرد. این راهبردها باید به لحاظ رشد درجه‌بندی شده، لایه‌بندی شده، مبتنی بر شواهد و با مشارکت همه عوامل مؤثر در فرایند تربیت (دانش‌آموزان، والدین، معلمان و کارکنان مدرسه) باشند. همچنین تدوین برنامه‌های درسی منسجم در حوزه سواد رسانه‌ای و توانمندسازی معلمان از اولویت‌های اساسی است که می‌تواند نقش مدرسه را در این عرصه به طور چشمگیری ارتقا بخشد.

منابع فارسی

نصراللهی، م. (۱۳۹۹). تأثیر فضای مجازی بر رفتار اجتماعی کودکان. فصلنامه مطالعات تربیتی، ۲(۳)، ۴۵-۶۰.

حسینی، ف.، و همکاران. (۱۴۰۰). بررسی رابطه استفاده از اینترنت با سلامت روان دانش‌آموزان ابتدایی. پژوهش‌های روان‌شناسی کودک، ۵(۲)، ۷۸-۹۲.

محمدی، س.، جهانگیرزهی، ر.، بلوچی، س.، و درزاده، م. (۱۴۰۵). نقش مهارت‌های سواد رسانه‌ای در پیشگیری از آسیب‌های فضای مجازی در دانش‌آموزان ابتدایی. دومین همایش بین‌المللی علوم تربیتی، روانشناسی و علوم اجتماعی، تهران.

پیشگیری از آسیب‌های فضای مجازی در مدارس با تکیه بر نقش سازمانی آموزش و پرورش. (۱۴۰۴). کنفرانس ملی علوم انسانی و توسعه پایدار، تهران.

مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی. (۱۴۰۳). تحلیلی راهبردی جهت پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی دانش‌آموزی: مرور تجارب جهانی با تأکید بر رویکردها، راهبردها و برنامه‌های پیشگیری و کنترل. گروه مطالعات اجتماعی، دفتر مطالعات فرهنگی. تهران.

Anderson, M., & Jiang, J. (۲۰۱۸). Teens, Social Media & Technology. Pew Research Center.

Kowalski, R. M., Giumetti, G. W., Schroeder, A. N., & Lattanner, M. R. (۲۰۱۴). Bullying in the digital age: A critical review and meta-analysis of cyberbullying research among youth. *Psychological Bulletin*, ۱۴۰(۴), ۱۰۷۳-۱۱۳۷.

Livingstone, S., Mascheroni, G., & Staksrud, E. (۲۰۱۷). European research on children's internet use: Assessing the past and anticipating the future.